

JERZY DIETL

ROLA GOSPODARSTW DOMOWYCH NA RYNKU

Możemy wyodrębnić gospodarstwa domowe samotne, rodzinne oraz zespołowe. Zajmować się będziemy głównie gospodarstwami rodzinnymi. Głównym celem artykułu jest scharakteryzowanie związków zachodzących między różnymi czynnikami wynikającymi z rozwoju gospodarczego a organizacją i ekonomiką gospodarstwa domowego. Szczególny nacisk postaramy się położyć na ustalenie rozlicznych jego powiązań z otaczającym życiem gospodarczym. Uwagi nasze ograniczymy do przedstawienia wpływu współczesnych zjawisk rozwoju gospodarczego w Polsce — omówimy czynniki przemian gospodarstwa domowego pod wpływem industrializacji.

Czynniki te możemy podzielić na dwie grupy. Należące do pierwszej mają charakter egzogeniczny. Znajdują się one na zewnątrz badanego układu i określają między innymi warunki, w jakich działa gospodarstwo domowe. Druga grupa obejmuje czynniki endogeniczne, działające w ramach gospodarstwa domowego. Wynikają one głównie ze zmian zachowania się jego członków.

Do czynników egzogenicznych zaliczymy przede wszystkim ilościowy i jakościowy rozwój produkcji, związany z rozszerzeniem asortymentu towarów konsumpcyjnych. Rozmaitość produkcji zmienia rolę gospodarstwa domowego na rynku. Podstawowe znaczenie jako odbiorca zaczyna spełniać nie tyle indywidualny konsument, ile gospodarstwo domowe traktowane jako jednostka konsumpcyjna. Relatywny wzrost sprzedaży towarów nieżywnościowych powoduje, że w coraz większym zakresie jednostkowym odbiorcą staje się gospodarstwo domowe. Nie dotyczy to tylko artykułów wyposażenia gospodarstwa domowego, ale nieomal wszystkich dóbr trwałego użytku, bardzo poważnej części usług oraz wielu towarów nietrwałego użytku o zmiennych preferencjach konsumpcyjnych. Nasuwa się więc potrzeba poznania gospodarstwa domowego jako odbiorcy kształtującego w pewnym zakresie strukturę produkcji.

Przemiany produkcji następują w okresach krótkich, a warunki adaptacyjne przemysłu są większe niż dawniej. W konsekwencji preferencje konsumpcyjne reprezentowane przez gospodarstwo domowe ulegają

przekształceniom w znacznie krótszym niż dawniej okresie. Powoduje to konieczność dalszego zwiększenia warunków adaptacyjnych przemysłu.

Rozwój przemysłu usprawnił, ułatwił i udoskonalił szereg tradycyjnych czynności spełnianych w gospodarstwie domowym. Znaczne jednak rozszerzenie potrzeb urozmaiciło czynności spełniane w jego ramach. Niewątpliwie na czoło wysuwa się funkcja zaopatrzenia. Wynika to nie tyle z ilościowego wzrostu zakupów, co rozszerzenia ich asortymentu oraz częstotliwości. Ponadto istotną rolę odgrywa proces skracania cyklu użytkowania wielu dóbr.

Następnym czynnikiem egzogenicznym są zmiany demograficzne i przemiany struktury zawodowej ludności. Na ogół w miarę rozwoju gospodarczego zmniejsza się liczebność rodziny. Jest to głównie związane z ograniczeniem liczby dzieci w rodzinie. Ponadto obniża się wiek zawierania małżeństw, choć niedawno wprowadzone ustawodawstwo, podnoszące granicę wieku zakładania małżeństw dla mężczyzn, złagodziło nieco ten proces. Dla szybkiego formowania się gospodarstwa rodzinnego istotne znaczenie ma także zmniejszenie się przedziałów czasowych między rodzeniem kolejnych dzieci. Ujawnia się to zarówno w mieście, jak i na wsi. W konsekwencji obniżył się wiek zakończenia u kobiet procesu rozrodczego. Jeszcze niedawno oscylował on w Polsce w granicach 35 roku życia, obniżając się ostatnio do 30 roku. Dzięki temu skraca się łączny okres wychowania dzieci. Stanowi to jedną z przyczyn wzrostu aktywności zawodowej kobiet. Wreszcie istotnym czynnikiem zmniejszania i upodabniania się liczebności poszczególnych rodzin jest malejąca tendencja społecznego zróżnicowania płodności.

Duże znaczenie dla rozmiaru oraz ekonomiki gospodarstwa domowego ma proces przekształcania się rodziny trój pokoleniowej w dwupokoleniową. Nie jest on jednak jednokierunkowy. Na obszarach miejskich, szczególnie tam, gdzie uzewnętrznia się bezpośredni wpływ industrializacji, rodzina trójpokoleniowa przekształca się w rodzinę dwupokoleniową. Tendencji tej jednak przeciwdziała proces przedłużania się wieku życia. W mieście, a szczególnie w nowo rozwijających się okręgach przemysłowych mamy często do czynienia z procesem odwrotnym. Młode małżeństwa rozszerzają swe rodzinne gospodarstwo domowe sprowadzając rodziców, którzy pomagają w jego prowadzeniu i wychowywaniu dzieci¹. Wzrost aktywności zawodowej w miastach jest czynnikiem sprzyjającym wtórnemu procesowi przekształcania się dwupokoleniowej rodziny na trójpokoleniową. Rodzina ta nie ma już patriarchalnego charakteru, gdyż rola najstarszego pokolenia zostaje poważnie ograniczona.

¹ W Czechosłowacji realizowane są próby budowania przy mieszkaniach rodzinnych małych mieszkań kawalerskich, w których mogliby mieszkać dziadkowie lub jeden z dziadków i nie ograniczając w pełni swej samodzielności prowadzić częściowo gospodarstwo pracującym dzieciom oraz pomagać w wychowywaniu wnuków.

Nie można pominąć roli przemian w strukturze zawodowej oraz podniesienia się aktywności zawodowej ludności. Przekształcają one układ ról w gospodarstwie domowym. W konsekwencji zmieniają się funkcje i czynności wykonywane przez poszczególnych członków rodziny. Duży wpływ wywiera przechodzenie do zawodów pozarolniczych, choćby z uwagi na spadek spożycia naturalnego oraz zmianę sposobu odżywiania. Wzrost liczby zawodów stwarza dosyć różnorodne warunki pracy, a tym samym potrzeby, których zaspokojenia oczekuje się w ramach gospodarstwa domowego. Następuje znaczna odmienność potrzeb poszczególnych członków rodziny, gdyż reprezentują oni różne zawody. Poważna płynność zatrudnienia, szybko zmieniająca się struktura zapotrzebowania na siłę roboczą oraz ruchy migracyjne ludności powodują, że zmiany struktury zawodowej odbijają się na charakterze i zakresie działania gospodarstwa domowego nie tylko w długich, ale także w krótkich okresach czasu. Stwarza to potrzebę szybkiej adaptacji handlowej obsługi gospodarstwa domowego do warunków pracy członków rodziny.

Wspomnieć jeszcze trzeba o ograniczeniu tradycji zawodu, co wiąże się z zanikiem stylu życia, stanowiącym wynik dostosowania się do zawodu głowy rodziny. Ponadto utarte podziały na pracę w rolnictwie i poza rolnictwem oraz na pracę umysłową i fizyczną przestały być wyraźne. Często zresztą poszczególni członkowie gospodarstwa domowego na wsi reprezentują diametralnie różne zawody, na przykład rolnika oraz robotnika przemysłowego. W konsekwencji powstaje konieczność zorganizowania dla gospodarstw domowych wielorakich usług, uwzględniających zróżnicowanie zawodowe ludności danego obszaru. Nie trzeba zapominać, że stanowi to jeden z podstawowych czynników wzrostu wydajności pracy.

Szczególnie istotny wpływ na gospodarstwo domowe wywiera proces aktywizacji zawodowej kobiet². Wyrażana jest nawet opinia, że przemiany ekonomiki gospodarstwa domowego oraz postęp organizacyjny i techniczny w jego prowadzeniu wynikają z aktywności zawodowej kobiet. Proces unowocześnienia gospodarstwa domowego ujawnia się zwykle najsilniej w miastach i to głównie w rozwijających się ośrodkach przemysłowych, które charakteryzuje duży rozwój budownictwa mieszkalnego. W krótkich okresach czasu nie można zaobserwować bezpośrednich związków między wzrostem aktywności zawodowej kobiet a procesem unowocześnienia gospodarstwa domowego. Mimo to wysoka aktywność zawodowa zmienia system usług oferowanych gospodarstwu domowemu. Odnosi się to przykładowo do usług żywienia zbiorowego. Gospo-

² Zagadnienia te szeroko omawia M. Przedpelski, *Aktywizacja zawodowa kobiet w związku z procesem industrializacji w Polsce Ludowej*, Zeszyty Naukowe WSE w Poznaniu 1967, nr 39.

darstwo domowe korzysta w większym zakresie z usług świadczonych poza jego ramami.

Przejdziemy obecnie do omówienia wpływu urbanizacji na przemiany ekonomiki gospodarstwa domowego. Urbanizacja sensu stricto to proces zwiększenia się udziału ludności miejskiej w ogólnej liczbie ludności. Urbanizacja sensu largo obejmuje również zjawisko intensyfikacji powiązań ludności wiejskiej z miastem. W tym też sensie ją rozumiemy. Niezależnie od przechodzenia ludności wiejskiej do miasta, mamy do czynienia ze stale postępującym rozszerzaniem się rozlicznych kontaktów mieszkańców wsi z miastem oraz ludności małych miast z dużymi miastami. Sprzyja to koncentracji przestrzennej różnych funkcji życia społecznego i kulturalnego, w tym także obsługi gospodarstw domowych. Zanikają odrębności lokalnych zwyczajów, stylu życia oraz rozluźniają się związki między gospodarstwami domowymi w ramach lokalnych społeczności. Na intensyfikację powiązań ludności wiejskiej z miastem składa się wiele przyczyn takich, jak: poprawa warunków komunikacyjnych, rozwój motoryzacji, tendencja do koncentracji zakupów wielu artykułów nieżywnościowych w większych miastach, dojazdy do pracy itd. Oczywiście, powiązania te są przestrzennie zróżnicowane. Wynika ono nie tylko z różnego stopnia zurbanizowania poszczególnych obszarów, ale także charakteru tej urbanizacji, tradycji, struktury społeczno-gospodarczej itp.

Wyodrębnić możemy pięć rodzajów powiązań przestrzennych ludności wiejskiej z miastem. Pierwszy ma miejsce na obszarach bezpośredniego oddziaływania dużych miast. Charakter gospodarstw domowych upodabnia się tam dość szybko do gospodarstw znajdujących się w mieście. Wynika to między innymi z łatwości przenoszenia się mieszkańców wsi do miasta oraz znacznych dojazdów do pracy.

Należy dalej wymienić okręgi, gdzie ma miejsce rozproszenie przemysłu. Na terenach tych znajduje się na wsi wysoki odsetek ludności pozarolniczej. Urbanizacja wchodząca w głąb wsi stwarza typ gospodarstwa domowego dość nowoczesnego, dobrze wyposażonego, a równocześnie ściśle powiązanego ze wsią oraz drobną produkcją rolniczą. Sprzyja to utrzymaniu znacznego spożycia naturalnego. Przykładowo wymienić tu można część województw: opolskiego, katowickiego i krakowskiego.

Trzecia grupa obszarów to ta, gdzie znajduje się duża liczba ośrodków miejskich, których rozwój związany był z obsługą rolniczego zaplecza. Istnieje w nich wprawdzie ściśle powiązanie ludności wiejskiej z miastem, jednak proces urbanizacji nie wkracza na wieś. Ludność wiejska nie ma możliwości trwałego wiązania się z najbliższym miastem. Przykładem takim może być województwo poznańskie.

Przedostatni typ omawianych powiązań ujawnia się na obszarach poprzednio gospodarczo zacofanych, które zmieniają swój charakter na skutek intensywnej industrializacji. Następuje tu dość szybkie przecho-

dzenie ludności do ośrodka przemysłowego rejonu, zwiększa się liczba chłopów-robotników, mają miejsce duże ruchy migracyjne itp. Proces przekształcania się tradycyjnego gospodarstwa domowego na tych terenach następuje niejednakowo i można się tam spotkać z dość zróżnicowanymi postaciami gospodarstw domowych. Przykładami omawianych okręgów są: okręg koniński, płocki, puławski i tarnobrzeski mikrorejon uprzemysławiany.

Wreszcie ostatni rodzaj powiązań ludności wiejskiej z miastem ujawnia się na obszarach, gdzie ma miejsce duża izolacja przestrzenna wiejskich gospodarstw domowych. Można tu przykładowo wskazać na niektóre części województw: białostockiego, rzeszowskiego i lubelskiego.

Powszechny wzrost aktywności zawodowej ludności pozarolniczej zwiększa udział liczby pracujących zawodowo członków gospodarstwa domowego. Równocześnie pełna niemal emancypacja pracujących już dzieci utrudnia stosowanie jednolitej polityki zakupów, mimo znacznego rozszerzenia się asortymentu towarów, których jednostkowym odbiorcą jest gospodarstwo domowe.

Obserwacje dokonane w mikrorejonach uprzemysławianych Polski wykazują, że wzrost dochodów ludności z tytułu uprzemysłowienia jest nie tyle następstwem wzrostu indywidualnego zarobków, lecz wynika raczej z podniesienia się aktywności zawodowej w rodzinie. Stwarza to potrzebę znacznego rozwoju różnorodnych usług dla gospodarstw domowych, zwłaszcza na obszarach objętych szybką industrializacją. W mikrorejonach uprzemysławianych mniej równomierny jest rozkład zarobków niż dochodów przypadających na jednego członka gospodarstwa domowego. Poprzez zwiększenie aktywności zawodowej następuje wyrównanie niedoborów budżetowych wynikających z relatywnie niskich zarobków głównego żywiciela rodziny³. Dzięki temu, mimo znacznych różnic w zarobkach, następuje upodobnienie pozycji ekonomicznej gospodarstw domowych.

Proces spłaszczania krzywej rozkładu dochodów ludności dość znacznie odbija się na ekonomicie gospodarstw domowych i preferencjach

³ O równomiernym rozkładzie dochodów przypadających na jednego członka gospodarstwa domowego w okręgach uprzemysławianych świadczą przeciętne miesięczne dochody na jednego członka rodziny. W powiecie tureckim w 1963 r., przy przeciętnym dochodzie przypadającym na jednego członka rodziny pracowników gospodarki uspołecznionej w wysokości 352 zł, współczynnik koncentracji dochodów wynosił zaledwie 0,23. Dla powiatu zgorzeleckiego miesięczny dochód na jednego członka rodziny (r. 1964) wynosił 998 zł, a lubińskiego — 1005 zł. Współczynniki koncentracji dochodów kształtowały się na poziomie 0,29 oraz 0,31. Por. Z. Kania, Z. Krasiński, *Dochody ludności i ich rozkład w powiecie Turek w latach 1956—1963*, Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN 1964, nr 11, s. 243—293; J. Dietl, M. Parlińska, *Dynamika dochodów i oszczędności ludności w powiatach lubińskim i zgorzeleckim w latach 1957—1964*, Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN 1966, nr 20, s. 183—215.

konsumpcyjnych jego członków. Przy niskim poziomie dochodów ludności wyrównanie ich rozkładu pociąga za sobą wzrost spożycia artykułów pierwszej potrzeby, w tym głównie towarów żywnościowych. W miarę podnoszenia się dochodów ludności, przy równoczesnym procesie ich wyrównywania, następują korzystne warunki rozwoju rynku tych wszystkich artykułów, których podstawowym odbiorcą jest gospodarstwo domowe.

Przejdźmy obecnie do omówienia czynników endogenicznych, przemian gospodarstwa domowego pod wpływem rozwoju gospodarczego. Przede wszystkim trzeba zwrócić uwagę na masową konsumpcję. Jak wiadomo», warunki dla niej zostały stworzone przez ilościowy i jakościowy rozwój produkcji. Masowe spożycie powiązane ze wzrostem krańcowej skłonności do konsumpcji jest istotnym czynnikiem nie tylko zmiany charakteru gospodarstwa domowego, ale także aktywizacji całej gospodarki.

We wszystkich krajach rozwiniętych gospodarczo mimo stałego podnoszenia się dochodów ludności zaznacza się w ostatnich latach wzrost nastawienia konsumpcyjnego ludności. Pojawia się gospodarstwo domowe jako jednostka konsumpcyjna reprezentująca coraz chłonniejszy i bardziej zróżnicowany popyt. Następuje obniżenie się krańcowej skłonności do oszczędzania, zarówno w krótkich, jak i długich okresach czasu. Przykładowo — w Stanach Zjednoczonych realne dochody przypadające na jedną rodzinę wzrosły znacznie w naszym stuleciu. Równocześnie oszczędności liczone na jedną rodzinę mają tendencję malejącą, która ujawnia się szczególnie silnie w ostatnim trzydziestoleciu⁴.

W naszych warunkach skłonność do oszczędzania w celach konsumpcyjnych ma tylko miejsce w odniesieniu do ludności rolniczej oraz osób posiadających prywatne przedsiębiorstwa (głównie rzemiosło). W ostatnim dwudziestoleciu skłonność do inwestowania ludności rolniczej przebiegała dosyć niejednakowo i trudno się tu dopatrzeć określonej tendencji. Nastawienie ludności rolniczej jest raczej konsumpcyjne niż produkcyjne. Udoskonalanie i powiększanie gospodarstwa rolnego przestało być podstawowym celem rozwijania jego przychodowości. Priorytet wydatków konsumpcyjnych wywołuje wśród ludności rolniczej zróżnicowanie potrzeb konsumpcyjnych. Zachodzi konieczność zorganizowania umiejętnej obsługi wiejskiego gospodarstwa domowego. Warunkiem tego jest jego poznanie oraz określenie dróg rozwojowych. Jak dotąd, ciągle je-

⁴ W Stanach Zjednoczonych (przyjmując ceny z 1941 r.) przeciętnie rodzina o dochodach w wysokości 1500 dolarów w r. 1901 oszczędzała 12% tych dochodów, w latach 1917—1919 — 8%, w r. 1941 — 0%. Odpowiednie dane dla rodziny o przeciętnych dochodach 2000 dolarów wynoszą 18, 12 i 3%. Jedną z przyczyn spadku oszczędności jest wzrost zakupów dóbr trwałego użytku (J. S. Duesenberry, *Income. The Theory of Consumer Behaviour*, Cambridge Mass. 1952).

steśmy nastawieni bądź to na tradycyjne gospodarstwo wiejskie, bądź też wydaje się nam, że upodobniło się ono do gospodarstwa miejskiego. Proces przystosowania się do nowego stylu życia następuje dosyć powoli i przebiega z niejednakową szybkością oraz siłą w poszczególnych rejonach. Okres adaptacyjny wymaga odpowiedniej polityki konsumpcyjnej oraz form obsługi. Ponadto gospodarstwo wiejskie ma równocześnie charakter konsumpcyjny i produkcyjny. Wreszcie środowisko, w którym się ono znajduje, i przestrzenna izolacja wymagają odrębnych form obsługi.

Szczególnego znaczenia nabierają krótkookresowe oszczędności dla celów przyszłej konsumpcji. Ten typ oszczędzania rozwijany jest zwykle pod dużym wpływem polityki państwa. Narzucają się pytania, na które polityka konsumpcji musi znaleźć odpowiedź i które musi wykorzystać w praktycznym działaniu: Jaka będzie przyszła ewolucja potrzeb gospodarstwa domowego? Jak pokierować dziedziną konsumpcji, aby potrzeby te zostały zaspokojone?

Obecny stan nasuwa sporo uwag. Obsługa handlowa gospodarstw domowych jest mało elastyczna. Sprzyja temu duża centralizacja zarządzania przedsiębiorstwami obsługującymi sferę konsumpcji oraz ich mała samodzielność ekonomiczna. Kredyt konsumpcyjny mający podstawowe znaczenie dla kierowania spożyciem jest uruchamiany i rozwijany pod przemożnym wpływem czynnika koniunkturalnego, wynikającego z aktualnej oraz przewidywanej w najbliższym czasie podaży towarów. Informacja i reklama nie uwzględniają często aktualnej sytuacji rynkowej. W tym stanie rzeczy ich efektywność, zarówno od strony konsumpcji, jak i produkcji, jest niewielka. Jednostronne uzależnienie handlu wewnętrznego od handlu zagranicznego powoduje perturbacje rynkowe uniemożliwiające zastosowanie konsekwentnej polityki konsumpcji. Wreszcie niezaspokajanie efektywnego popytu, które uzewnętrznia się z całą ostrością, jeśli weźmiemy pod uwagę określone warunki miejsca i czasu, utrudnia racjonalizację handlowej obsługi konsumpcji.

Następnym czynnikiem endogenicznym przemian gospodarstwa domowego będzie wpływ efektu pokazowego⁵. Jego znaczenie we współczesnej ekonomice jest szczególnie duże. Daje to zresztą niewykorzystane jak dotąd narzędzie kształtowania przez państwo konsumpcji. Efekt pokazowy odgrywa decydującą rolę w określaniu nowego stylu życia. W warunkach szybkich przemian społeczno-gospodarczych nasuwają się trudności przyjęcia rodzimych wzorów konsumpcyjnych. Tym też można tłumaczyć bardzo potężne u nas naśladownictwo stylu życia w in-

⁵ Efekt pokazowy wiąże się z dążeniem różnych grup społecznych o niższych dochodach do upodobnienia struktury swych zakupów do grupy społecznej, której struktura konsumpcji przyjmowana jest jako wzorzec konsumpcyjny (J. Dietl, *Zastosoowanie badań popytu konsumpcyjnego w handlu*, Warszawa 1961, s. 98 i n.).

nych krajach nawet wtedy, kiedy miejscowe warunki nie sprzyjają wprowadzeniu obcych wzorów.

W naszych rozważaniach nie sposób pominąć istotnego czynnika, jakim są współczesne przemiany w strukturze konsumpcji. Zwróćmy uwagę tylko na niektóre kwestie mające wyraźne znaczenie w omawianej przez nas problematyce. Przede wszystkim podkreślić trzeba proces ograniczania spożycia naturalnego ludności. Nie trzeba jednak zapominać, że jest on powolny oraz przebiega niejednakowo w poszczególnych rejonach kraju. Rozdrobnienie rolnictwa i jego uniwersalny charakter stwarzają warunki utrzymywania wysokiego spożycia naturalnego oraz ograniczania powiązań gospodarstwa rolnego z rynkiem⁶. Na tych obszarach, gdzie ma miejsce proces dalszego rozdrabniania gospodarstw rolnych oraz zwiększania się udziału ludności pozarolniczej w ogólnej liczbie ludności wiejskiej, rola spożycia naturalnego w ogólnym spożyciu artykułów żywnościowych na wsi jest duża, a niekiedy wzrasta. Jako przykład można podać powiaty uprzemysłowione województwa opolskiego, w których powiązania produkcji rolnej z rynkiem są bardzo ograniczone, mimo wysokiego poziomu kultury rolnej, relatywnie wysokiej stopy życiowej ludności oraz intensywnego charakteru produkcji rolnej⁷. Czynniki powstrzymującymi spadek spożycia naturalnego w wielu okręgach są: nieudolna obsługa wsi w zakresie żywnościowych artykułów konsumpcyjnych, niezaspokojenie efektywnego popytu na niektóre produkty, a wreszcie wyjątkowo skromny asortyment oferowanych towarów żywnościowych. Różnokierunkowy i niejednakowy charakter przemian w zakresie spożycia naturalnego stwarza konieczność regionalnego zróż-

⁶ Badania przeprowadzone w województwie krakowskim wykazały, że drobne gospodarstwa chłopów-robotników, mimo intensyfikacji produkcji, ujawniają osłabienie powiązań z rynkiem. Przykładowo — chłop-robotnik rezygnuje z tej części produkcji zwierzęcej, która wykracza poza ramy jego potrzeb życiowych. Różnica cen skupu oraz cen detalicznych czyni dla chłopów-robotników opłacalną produkcję rolną dla własnych potrzeb konsumpcyjnych, nawet przy relatywnie wysokich kosztach produkcji (por. F. Kolbusz, *Produkcja rolnicza w gospodarstwach chłopów-robotników oraz czynniki wpływające na jej wysokość*, Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN 1965, nr 12, s. 267—333).

⁷ W niektórych powiatach uprzemysłowionych województwa opolskiego (opolskim, krapkowickim, strzeleckim) wartość spożycia naturalnego znacznie przewyższa wartość sprzedanych produktów rolnych. Jeśli weźmiemy dane z 1963 r., to okaże się, że spożycie naturalne stanowiło przeszło 50% wartości konsumowanej żywności (bez uwzględnienia napojów alkoholowych). W przetworach zbożowych odsetek ten wynosił 34%, w mięsie 59% oraz w jajach 86%. Ponadto ma miejsce znaczne przestrzenne zróżnicowanie tych odsetków (J. Dietl, *Handel wiejski w woj. opolskim*, Rocznik Opolski 1967, w druku). Dla całego woj. opolskiego wycena spożycia naturalnego stanowiła w 1963 r. 37% ogólnych dochodów województwa, (A. Kühnemann, *Wstępnie opracowane materiały statystyczne dotyczące dochodów realnych ludności woj. opolskiego w l. 1955—1965*, Opole 1965, Instytut Śląski, maszynopis).

nicowania handlowej obsługi wsi, co nie jest proste, jeśli się zważy ponadregionalny charakter rozwiązań organizacyjnych w obrocie towarowym.

Ostatnim czynnikiem warunkującym zmiany we współczesnej ekonomice gospodarstwa domowego jest układ ról i pozycja poszczególnych członków rodziny. U podstaw zmian w tym zakresie leży przekształcenie się tradycyjnej trójpokoleniowej rodziny na dwupokoleniową. W sytuacji tej nawet na wsi zanika patriarchalna rodzina. Wzrost aktywności zawodowej członków rodziny, bezpośrednie skutki industrializacji, a wreszcie usprawnienie prac w gospodarstwie domowym utrudniają zachowanie tradycyjnego podziału na czynności męskie i kobiece. Prowadzenie nowoczesnego gospodarstwa domowego wymaga w znacznie mniejszym stopniu niż dawniej tradycyjnych kwalifikacji fachowych. W konsekwencji szereg zajęć może być przejmowanych zamiennie przez kobietę lub mężczyznę. Ponadto prawie zupełny zanik instytucji służby domowej, a także rozwój turystyki powodują, że nawet w wyższych grupach dochodowych ludności znajomość szeregu czynności związanych z obsługą gospodarstwa domowego konieczna jest dla wszystkich członków rodziny. Równocześnie stwarza to dużą różnorodność w zakresie podziału ról. Przejmowanie wielu funkcji przez mężczyznę w związku z pracą zawodową kobiet, emancypacją kobiet oraz pozycją, jaką zajmują w społeczeństwie, powoduje znaczne podniesienie roli kobiety w sprawowaniu kierowniczych funkcji w rodzinie. Różnorodność w zakresie podziału ról wynika także z dość znacznej odmienności systemu prowadzenia gospodarstwa domowego.

Spróbujmy zastanowić się nad zakresem czynności spełnianych w gospodarstwie domowym oraz rolą poszczególnych członków rodziny w ich realizacji. W gospodarstwie domowym można wyodrębnić cztery grupy czynności: pierwsza z nich obejmuje zaopatrzenie gospodarstwa domowego, druga — przygotowanie posiłków, trzecia — utrzymanie czystości i porządku, czwarta — konserwacje, naprawę i ulepszenie substancji majątkowej gospodarstwa domowego.

Proces uprzemysławiania wiąże się z podniesieniem znaczenia funkcji zaopatrzenia gospodarstw, która przybiera różne formy. Obejmuje ona nie tylko zakup wielorakich dóbr, ale także usług. Znaczenie tych ostatnich niepomiaralnie wzrasta⁸. W praktyce wypełnianie wielu funkcji

⁸ Tak na przykład według Foxa w Stanach Zjednoczonych w 1948 r. przyrost dochodów ludności o 10% powodował przyrost wydatków na żywność na jedną rodzinę o 5%, z tym, że podniesienie wydatków na żywność konsumowaną w domu wynosiło 4%, poza domem zaś około 11%. Szereg studiów wykazuje, że na skutek wzrostu dochodów ludności o 10% przyrost zakupów produktów rolnych wynosi 4%, żywności 6%, natomiast usług handlu świadczonych przy sposobności sprzedaży artykułów żywnościowych około 8% (T. W. Schultz, *The Economic Organization of Agriculture*, New York 1953, s. 70).

związanych z prowadzeniem gospodarstw domowych ogranicza się do zakupu odpowiednich usług. Jedne z nich konsumowane są poza gospodarstwem domowym, inne na jego terenie. W tej sytuacji brak warunków sprawnego zaopatrywania gospodarstwa domowego utrudnia i praktycznie uniemożliwia jego racjonalne prowadzenie, co gorsza — szereg czynności zaliczonych do pozostałych trzech grup nie może być wykonanych na skutek braków w zaopatrzeniu.

W tradycyjnym gospodarstwie domowym uzależnienie od rynku było znacznie mniejsze nie tylko z uwagi na rolę spożycia naturalnego i mniejszą różnorodność oraz ilość zakupywanych dóbr, ale głównie na skutek wykonywania większości prac związanych z prowadzeniem domu w jego ramach, a nie na zewnątrz. Przy brakach w zakresie zaopatrzenia rozwój gospodarczy nie tyle ułatwia, ile raczej utrudnia prace związane z prowadzeniem domu. Jest to chyba problem centralny. Trudno powiedzieć, w jakim stopniu obniża się stopa życiowa ludności na skutek nieudolnej obsługi gospodarstw domowych oraz niezaspokajania efektywnego popytu, bowiem składa się na to wiele elementów niekiedy niewymiernych. Można tu wymienić zużyty czas, który mógłby być alternatywnie przeznaczony na inne cele. Podkreślić trzeba wzrost kosztów utrzymania wynikający z dokonywania nieracjonalnych zakupów na skutek niezaspokojenia efektywnego popytu, braku zaufania do handlu, niedostatecznej informacji, perturbacji rynkowych itp. Następują także straty wynikające z nadmiernego wysiłku społeczeństwa wkładanego w czynności związane z zaopatrzeniem rodziny. Wreszcie wymienić należy niezadowolenie na skutek niepełnego zaspokojenia ujawnionych na rynku potrzeb. Nie będzie chyba przesadą, jeśli stwierdzimy, że przy racjonalnej obsłudze gospodarstw domowych stopa życiowa ludności byłaby o około 25% wyższa.

Bardzo trudno jest odpowiedzieć na pytanie, jakie zmiany zachodzą w rozkładzie zajęć obejmujących zaopatrzenie gospodarstw domowych. Wymienić tu można dwa rodzaje czynności: pierwszy to planowanie, a następnie podejmowanie decyzji zakupu, drugi wiąże się z samym kupnem towarów i usług.

W miarę podnoszenia się dochodów ludności i zwiększenia aktywności zawodowej, podział ról dotyczących decyzji zakupu jest w rodzinie coraz bardziej zróżnicowany. Pracujące dzieci nabywają same niektóre artykuły i ograniczają w tej dziedzinie znaczenie rodziców. W zakresie kupowania artykułów żywnościowych na pewno wzrasta rola męża. Wynika to między innymi z przejmowania przez niego szeregu innych czynności spełnianych w ramach gospodarstwa domowego. W odniesieniu do nabywania artykułów nietrwałego użytku o zmiennych preferencjach konsumpcyjnych oraz dóbr trwałego użytku role są dość zróżnicowane w poszczególnych rodzinach. Nie ulega jednak wątpliwości,

że znaczenie kobiety jest bez porównania większe niż mężczyzny⁹. Odnosi się to szczególnie do dóbr trwałego użytku stanowiących wyposażenie domu.

Nie sposób nie wspomnieć o poważnych przemianach systemu zaopatrywania gospodarstw domowych w związku z koncentracją czasową i przestrzenną zakupów. Zmniejszenie częstotliwości zakupów artykułów żywnościowych wynika z dwóch przyczyn. Na pierwszą składają się: wysoki stan posiadania sprzętu domowego ułatwiającego przechowywanie artykułów łatwo psujących się oraz ewolucja przemysłu spożywczego, który dostarcza coraz większy asortyment towarów w opakowaniach umożliwiających ich transport i przechowywanie. Druga wynika z oszczędności czasu związanego z zakupem towarów, co jest istotne przy bardzo bogatym asortymencie towarowym. W niektórych krajach dlatego też większość artykułów żywnościowych zakupywana jest w określonym dniu tygodnia. Z tymi zmianami należy się liczyć również w Polsce w sytuacji pełnego zaspokajania efektywnego popytu oraz rozszerzenia asortymentu sprzedawanych towarów.

W ostatnich latach nastąpiły poważne zmiany w zakresie usług, z jakich korzystają gospodarstwa domowe. Uzewnętrznia się nie tylko wzrost ilościowy i jakościowy usług, ale rozszerzenie oferowanego asortymentu. Niektóre rodzaje usług zupełnie zanikają, inne ulegają rozwinięciu. Powstają ponadto nowe kierunki usług¹⁰. Podnosi się znacznie liczba i asortyment usług, których odbiorcą jest gospodarstwo domowe. Rozwinęły się usługi rzemieślnicze związane z konsumpcją i naprawą sprzętu stanowiącego wyposażenie gospodarstw domowych. Ponadto perspektywy rozwojowe budownictwa indywidualnego stwarzają zapotrzebowanie na różne usługi konieczne dla utrzymania substancji majątkowej domów mieszkalnych. Widoczne to jest także na wsi w związku z rozwojem budownictwa mieszkalnego i gospodarczego.

Uwagi dotychczasowe wykazują poważny rozwój funkcji związanych z zaopatrzeniem gospodarstw domowych. Nabierają one decydującego znaczenia, a ich usprawnienie warunkuje racjonalizację całej ekonomiki gospodarstwa domowego. W zakresie czynności przygotowywa-

⁹ Zróżnicowanie dokonywanych zakupów jest przeważnie związane z tzw. koordynacją ekonomiczną poszczególnych członków rodziny. W. Alderson w pracy zbiorowej (pod red. R. H. Cohe, *Consumer, Behaviour and Motivation*, Urbana 1956, dzieli gospodarstwa domowe z punktu widzenia koordynacji zamierzeń (chęć dokonywania wspólnie uzgodnionych wydatków) oraz zgodności poglądów co do celu wydatków. W wyniku badań dochodzi do wniosku, że 50% rodzin jest skoordynowanych i zgodnych, 35% skoordynowanych, lecz niezgodnych, 10% nie skoordynowanych, lecz zgodnych, a 5% nieskoordynowanych i niezgodnych.

¹⁰ Zagadnienie to w odniesieniu do usług rzemieślniczych zostało szeroko omówione w pracy: F. Wiśniewski, *Rzemiosło indywidualne w 20-leciu Polski Ludowej*, Poznań 1964, s. 32—60.

nia posiłków decydująca rola kobiety w gospodarstwie domowym jest nadal zachowana. Przykład wysoko rozwiniętych krajów świadczy jednak, że zakres czynności spełnianych przez mężczyznę wzrasta. Rozwój przemysłu spożywczego oraz udoskonalenie wyposażenia gospodarstw domowych spowodowały znaczne uproszczenie tych funkcji. Równocześnie wzrost aktywności zawodowej kobiet oraz dochodów ludności wywołał rozszerzenie zapotrzebowania na usługi zakładów żywienia zbiorowego. W odniesieniu do czynności z zakresu utrzymania czystości i porządku w domu decydująca rola kobiety, w każdym razie w gospodarstwach rolniczych została zachowana. Mimo wprowadzonego postępu technicznego, pracochłonność tych zajęć uległa tylko minimalnemu ograniczeniu. W tym zakresie daje się jednak zauważyć duże udoskonalenie ekonomiki gospodarstw domowych w Polsce. Ostatnia grupa zajęć, obejmująca konsumpcję, naprawę i ulepszenie substancji majątkowej, poważnie się rozwinęła, zwiększając znaczenie mężczyzny. Czynności te **mogą być** ograniczone dzięki produkcji różnych usług świadczonych przez specjalne jednostki gospodarcze.

W nowoczesnym gospodarstwie domowym ograniczenie różnych czynności spełnianych w jego ramach na rzecz funkcji zaopatrzenia spowodowało u nas prawie zupełny zanik przygotowania młodych kobiet do funkcji kierowania gospodarstwem domowym. Przy omówionych już brakach w dostosowaniu handlu do potrzeb gospodarstwa domowego stanowi to dodatkowy czynnik ograniczający efektywność jego działania.

*

Jak wynika z naszych rozważań, gospodarstwo domowe przekształca się w miarę rozwoju gospodarczego pod wpływem różnorodnych czynników. Proces ewolucji potrzeb reprezentowanych przez nie jest nieodwracalny. Zmiana zakresu jego działalności oraz organizacji znajduje pokrycie w rozwijającej się produkcji, która w naszym kraju coraz bardziej dostosowuje się do potrzeb współczesnych typów gospodarstw domowych. Niestety, sfera obsługi gospodarstw domowych, zarówno w zakresie dystrybucji towarów, jak i wytwarzania oraz sprzedaży usług, jest warunkiem dla korzystania z dobrodziejstw rozwoju produkcji oraz ogólnego wzrostu dobrobytu.

Należy się liczyć z koniecznością wszechstronnego rozwoju handlu oraz usług, co stanowi podstawowy warunek poprawy funkcjonowania gospodarstwa domowego. Podniesienie znaczenia czynności zaopatrywania gospodarstw domowych powinno znaleźć swoje odbicie w udoskonaleniu ich handlowej obsługi. Tylko wtedy postęp ekonomiczny, organizacyjny i techniczny, tak na zewnątrz, jak i wewnątrz gospodarstwa domowego, może się przyczynić do wydatniejszego niż obecnie wzrostu wydajności pracy oraz oszczędności czasu na prowadzenie gospodarstwa domowego.

THE ROLE OF HOUSEKEEPING ON THE MARKET

S u m m a r y

The aim of this article is to characterize the relations between variable factors resulting from the economic development and the organization and economy of housekeeping.

It has been indicated that the role of individual consumer as receiver is not so important in the market and that housekeeping acquires real importance in this field. The increase of this significance depends on such factors as: the development of industry, demographic changes, changes in the professional structure of the population, urbanization, increase of population's income level and the levelling of its distribution, and finally the consumer's attitudes.

Supply seems to be the most important among the activities effected in housekeeping. However commercial services are in considerable disproportion with the needs in this field. This disproportion constitutes a basic obstacle in the rationalization process of housekeeping.